

МОДУСНА МАРКОВАНІСТЬ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ: ВСТАВНІ СЛОВА І КОНСТРУКЦІЇ

На тлі загальних процесів формування національної української літературної мови розглядається модусно-синтаксична складова речення в ракурсі інноваційного представлення суб'єктивно-модальної сутності вставних слів і конструкцій.

The modus syntactic constituent of a sentence in aspect of the innovation presentation of subjective modal essence of parenthesis is considered on a background of common processes of formation of national literary language.

Особливо з другої половини XVI ст. виразно виступають дві соціокультурні площини – відстоювання прав на національну, релігійну, політичну самоідентифікацію і розвиток друкарства, освіти та науки, – у руслі яких формується поліфункціональна і загальнонаціональна староукраїнська літературна мова. Мовноваріативний плюралізм і синкретизм, прогресуючий зміст живомовних елементів у книжній літературній мові, розгалужена система жанрів і стилів, зміна естетичного зразка, зумовлена світоглядно-концептуальними параметрами, – різнопланові характеристики, що ілюструють рух мови не тільки у плані розвитку мовних форм, а засвідчують інший змістовий компонент української культури, отже, й її складової – мовного коду.

За увесь відтинок часу історії літературної мови церковнослов'янська мова, що уособлювала сакральність у східнохристиянському континуумі Київської Русі, рухалась від домінантної до паритетної і – навіть функціонально обмеженої – щодо староукраїнської літературної мови. Співвідносячись як трансцендентне, сакральне та мирське, профанічне, ці дві типологічно диференційовані мовні площини, що мають різні перетини в діяхронії, відповідно, проєктують систему концептуально-культурних парадигм. Опозитивне відношення сакрального-профанічного у мовному плані як церковнослов'янської і давньоруської мов у Київській Русі розглядається в роботі Б.А. Успенського¹. Про опозицію сакрального і профанічного в архітектурі Софії Київської² та ін.

Стара греко-візантійська традиція, реанімована другим південнослов'янським впливом, з XVI ст. втрачає своє посутнє значення не тільки у мовному аспекті, вона швидше асоціюється із самою ідеєю “рідної церкви”, до якої звертаються як до патріархальної старовини. До Франкового, “виломлюючися з об'ємів церковщини”, додамо, що стара літературна мова йде за подумом нових прогресивних течій, що ставлять передусім людинноціннісні орієнтири, мають антропоцентричний, модусний характер.

Модусна інтерпретація староукраїнських текстів у тому числі зумовлена і синтаксичними характеристиками. Модус – синтаксична категорія, проте вона виявляє різноаспектні характеристики, що можуть бути спроектовані як висновковий матеріал у філософію, семіотику культури, психолінгвістику, історичну граматику, історію літературної мови та ін.

Запропоноване Ш. Баллі загальне розрізнення диктуму і модусу як невід'ємних характеристик кожного речення співмірне із процесом породження висловлювання і є складною ключовою властивістю людської психіки³. Так, за Ш. Баллі, модальність є мисленневою операцією суб'єкта, який говорить, про те, що міститься у диктумі. За його термінологією, диктумна частина – корелятивна процесу, що утворює уявлення, модусна – головна частина, без якої не може бути речення – «вираження модальності, корелятивної операції, яка проведена мислячим суб'єктом»⁴. Наголошуючи на модусно-оцінній кваліфікації уявлення, учений підсумовує, що думку не можна звести до простого уявлення, що виключає будь-яку активну участь з боку мислячого суб'єкта. Така домінантна властивість експліцитного речення виражена у класичному вислові Ш. Баллі «модальність – це душа речення», що полягає у здатності вирізняти і протиставляти різні площини активної мислительної діяльності: «я» (особисте, суб'єктивне) і «не-я» (загальне, об'єктивне).

Модифікаційні способи представлення цієї теоретично-синтаксичної категорії речення висловлені в “Русской грамматике”⁵, “Современном русском языке” під редакцією В.А. Белошапкової⁶, в роботах О. Есперсена⁷, Г.А. Золотової⁸, І.Р. Вихованця (для порівняння^{9,10}) та ін.

Ідея швейцарського лінгвіста про розрізнення диктуму і модусу знайшла додаткову аргументацію в семантичному синтаксисі, що співвідносить інформативний, диктумний план речення із глибинною структурою речення, «станом справ» (за Н.Д. Арутюною).

Модусний план – інтерпретаційний, реляційний, який дозволяє мислячому суб'єкту висловлювати своє ставлення до сказаного, різні модальні відтінки значення.

Розвиток цієї ідеї Ш. Баллі полягав також у тому, що в сучасній синтаксичній науці модальність (від середньолат. *modalis*, від лат. *modus*) як семантико-функціональна категорія диференціюється залежно від позначення обов'язкового чи необов'язкового планів на об'єктивну і суб'єктивну модальність, остання нашаровується на основну, об'єктивну.

Термін “модус”, який запропонував Ш. Баллі, в сучасній лінгвістиці переважно заступлений “модальністю”. Проте залишаються відкритими питання про співвідношення модусу і модальності у філософії і лінгвістиці, модальності і предикативності, з'ясування меж та ієрархічності об'єктивної і суб'єктивної модальності, способи представлення і виявлення модальності, зокрема суб'єктивно-модальної, в експліцитному реченні та ін.

Основним виразником додаткової суб'єктивної модальності є вставні слова і конструкції, які, крім об'єктивно-модальної часово-способової характеристики, локалізованої у дієслові, уводять складнішу процедуру, що стосується усього висловлення як факту відображення навколишньої дійсності, тобто становлять оціню-кваліфікуючу групу, що є складною операцією мислительного акту.

У свою чергу, вставні слова і конструкції по-різному співвідносяться із суб'єктивною модальністю. Так, “більш технічне, ніж модальне виділення слів, сполучень і речень із зазначенням джерела повідомлення... Те саме слід сказати про виділення одиниць, що означають порядок висловлень, їх зв'язок, підкресленість певних частин, висновків”¹¹. Звідси випливає, що об'єднання усіх вставних слів і конструкцій за їх спільними формально-граматичними ознаками і способом входження у семантико-комунікативну структуру речення насправді потребує градації залежно від мислительної операції, яку здійснює мислячий суб'єкт. У свою чергу, класифікаційні параметри вставних слів і конструкцій мають ґрунтуватися не лише на модальних відтінках значення, а й на зіставленні логіко-співвіднесеної та емоційно-експресивної сфери людини. Якщо логіко-співвіднесена сфера передбачає оперування в категоріях, які швидше показують рух думки людини не в аспекті “невласне -я”, бо все-таки це індивідуальне, особистісне “я” (мовець, автор, мислячий суб'єкт) здійснює оцінювання фактів навколишньої

дійсності опосередковано, непрямо, тоді як висловлення емоційно-експресивних характеристик має суто індивідуальний, особистісний план, за яким виступає план “власне-я”.

У староукраїнській літературній мові активізація синтаксичних суб'єктивно-модальних характеристик у їх якісному і кількісному параметрах зумовлена комплексом причин, що переважно ідуть в руслі формування національної літературної мови, – антропоцентризм як оцінно-сутнісний вияв культурно-світоглядних пошуків староукраїнської доби, відхід від книжного (сакрального) зразка й адаптація книжних синтаксичних конструкцій під впливом живомовної стихії, орозмовлювання літературної мови і зростання у ній ваги і значимості суб'єктивного, авторського, розширення жанрово-стилістичної диференціації літературної мови як факт її поліфункціональності, виробленості тощо. За цими параметрами доба давньоруської (давньокиївської, давньоукраїнської) літературної мови виразно протиставляється староукраїнському періоду літературної мови як етапу формування її національних ознак.

Так, модальність, перефразовуючи Ш. Баллі, є не лише душею речення, а й самої доби та мовця. Спосіб представлення людської особистісної присутності мовця в тексті характеризується наявністю позиції автора у процесі повідомлення. За ступенем людської присутності у творі у процесі породження тексту розрізняються творення і відтворення. Відтворення – “намагання перекласти моє переживання на мову Іншого”, творення – “обернення внутрішнього на зовнішнє”, утворює гармонійний сплав ідеї і матерії, в якому форма набуває аристотелівського відбитку сутності”¹².

Д. Лихачов, характеризуючи поетику давньоруської літератури, відзначає її монументальний стиль, що виявляється в намаганні авторів усе ввести в певні норми, канони, все класифікувати, зіставити з відомими випадками церковної історії, проілюструвати цитатами зі Святого Письма. Усе разом це визначало творчість, в якій давньоруський письменник намагався виразити своє, не тільки і не стільки винаходжуючи нове, скільки комбінуючи старе¹³. Логічна структурованість, покликання на авторитетні джерела, цитати з яких унеможлилювали сумнів у достовірності викладеного, підпорядковувались книжному характеру тексту. Окрім цього, тексти переважно виконували дидактичну і/чи обрядову функції, що, відповідно, визначало їх мовну (церковнослов'янську - типологічно) і стильову (книжний характер засобів) специфіку.

Значною мірою сакральність мови, що одночасно була мовою божественної істини, мовою Святого Письма, мала богослужбовий характер, з одного боку, а з іншого – була й мовою літературною, наклало відбиток на її спосіб представлення диктуму, специфіку відображення модусних реляцій. У цьому плані використання тих мовних ресурсів, у яких би був представлений не загальний, об'єктивний, а суб'єктивний, особистісний план – ставлення до сказаного, оціночна інтерпретація – були б “профанічним” явищем. Певною мірою давньоруська літературна мова, сформувавшись за зразком першої літературної мови слов'ян, тяжіла до об'єктивізації викладу, його інформативного плану. Оригінальна література Київської Русі – особливо її середній слог (високий слог з його релігійною спрямованістю та низький, що до нього належать ділові та юридичні пам'ятки, не бере до уваги індивідуально-авторський оціночний рівень викладених фактів) – має основну установочну характеристику – передати щось відповідно, точно до джерела повідомлення, що не виходить за межі логічної структурованості засобів, що мають характер вставки. Авторський спосіб представлення – це швидше віднесення сказаного не до “власне - я”, “авторського -я”, а до вже відомого, апробованого, сказаного, почутого і перевіреного, звідси і залежність від цитованого матеріалу. Варто звернути увагу, що вставки оціночно-експресивного типу не зустрічаються й у такому жанрі як повчання (наприклад, “Повчання” Володимира Мономаха), де особистісний підхід, опертий на особистий досвід автора, визначає тло розповіді. Покликання забезпечували певну достовірність викладу, “знімали” з автора відповідальність за недостатню обізнаність чи, навпаки, надавали викладові більшої авторитетності і т.д. Саме такий об'єктивізований план викладу, що замикався в межах християнської моделі світу, спричинював появу вставних слів і конструкцій, що або мали на меті покликання на джерело повідомлення, або логічну послідовність, структурованість викладу думки в тексті.

На думку Я.А. Спринчака, функції вставних слів і конструкцій часто виражалися за допомогою таких вставлених речень, які надалі обмежувалися і замінювалися вставними словами і реченнями¹⁴. До сказаного додамо, що вставлені речення, на відміну від вставних, не містять суб'єктивно-модальних інтерпретацій інформативного плану повідомлення, що, відповідно, виражає або певну специфікованість вставлених конструкцій у найдавніший період існування писемної

мови, або ж стосується меж виділення вставних слів і конструкцій та вставлених речень у синтаксичній науці.

Середньовічна канонічність замикає коло традицій, уводячи людину в світ, обмежений каноном сакральності. Ідеї Відродження, Ренесансу, а згодом і бароко – виводять людину зі світу аскези, містицизму, страху перед есхатологічним кінцем. Середньовіковий тягар релігійного дозволяє бачити не уніфікованість тексту, відповідність канону, а виводить мислячу людину, яка здійснює і репрезентує сферу своїх особистісних цінностей, творить, а не відтворює. Тому давні періоди мови мають ще один вимір – за їх модусною характеристикою, що, буквально, є способом, мірою вияву активної позиції автора в процесі пізнання світу. З цієї причини класифікаційний реєстр вставних слів і конструкцій у староукраїнській літературній мові зростає. Безперервність продовжується у використанні вставних слів і конструкцій на позначення логічної структурованості, послідовності думки, вказівки із зазначенням джерела повідомлення, щоправда, еволюція цих груп вставних модифікаторів пов'язана лише з історією форм та їх функцій: А так(ъ), **межи иншими речами**<,> тые мѧ найбарзѣй ю(ж) давно фрасують<,> и жало(ст) в ср(д)цу мое(м) невымовную в(ъ)збужають (Спал.,3). Інші – суб'єктивномодальні угруповання, що вказують на впевненість-непевненість, достовірність-недостовірність, емоційно-експресивні, інтимізуючо-контактуючі характеристики, активізуються: Тая е(ст) вѣра православна <:> в(ъ) што, **коне(ч)не**, потреба абы вѣри(л)<,> и вы(з)нава(л) ка(ж)дый котори(й) пра(г)не(т) и зычи(т) собѣ збаве(н)я (Діал МП, 325 б); Деса(т)ма о Речи Посполито(й) црковной<,> **яко-(м) южь в(ъ)спомнилъ**, книгами<:>, которы(х) заразо(м) выдамъ (Спал., 16). У першу чергу це виявляється в якісно нових, популярних жанрах і стилях: полемічній, художній літературі, діаріушах і щоденниках, приватних листах, меншою мірою – в ділових пам'ятках, особливо тих їх частині, де докладно записувалася мова інформаторів, ораторсько-проповідницьких пам'ятках, тлумачно-богословських текстах та ін. Певною мірою важило й те, що автори у процесі створення текстів оперували більшою кількістю джерел у порівнянні з їх дещо обмеженим реєстром часів Київської Русі, що дозволяє вибирати, порівнювати, зіставляти. Окрім цього, частина текстів староукраїнської мови XVI – XVIII ст. передбачала уявного співрозмовника і мала вигляд офіційного диспуту (полемічна

література) чи неофіційного (приватне листування). Діаріуші і щоденники як явище оцінювання і фіксації подій, де офіційна тональність була відсунута, становлять вияв особистісної сфери переживань автора. Художня література як світський компонент культури в силу свого естетичного призначення виявляла суб'єктивний зміст, що більш властиве для жанрів і стилів, орієнтованих на народнорозмовний компонент (наприклад, сатирично-гумористичні, бурлескно-трагедійні твори, інтермедії та ін.). Значною мірою зацікавлення автора змістом твору виявлялося і в передмовах до стародрукованих видань, де автор популяризував зміст книги і заохочував майбутніх читачів. Ще одним додатковим аргументом щодо повноти вияву суб'єктивномодальних модифікацій речення є увиразнення рукописної спадщини, що менше піддавалася регламентаціям різних типів, а отже, більш повно могла б представляти тенденцію до орозмолювання староукраїнської літературної мови.

Уведення у словесну тканину твору модальних модифікаторів сприяло зміні співвідношень у межах книжного і народнорозмовного серед мовно-синтаксичних варіантів літературної мови, а, відповідно, і поступової втрати нею канонізованого, сакрального значення. Оскільки один і той же текст, пропущений через свідомість різних мислячих суб'єктів, сприймався неоднозначно, то у цьому разі суб'єктивна модальність виступає у ролі надбудови до об'єктивної модальності, що дає можливість проілюструвати множинність сприйняття світу крізь призму людського світовідчуття, а отже, представляє множинні інтерпретації староукраїнських текстів.

¹Успенский Б.А. Кратный очерк истории русского литературного языка (XI – XIX вв.). – М., 1994; ²Демчук Р.В. Сакральне та профанічне в культурно-філософській символіці Софії Київської. – Автореф. к. філос. н., к., 2001; ³Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М., 1958; ⁴Там само. – С. 44; ⁵Русская грамматика: В 2 т. – Т. 2. Синтаксис. – М., 1980; ⁶Современный русский язык под ред В.А. Белошапковой. – М., 1989; ⁷Есперсен О. Философия грамматики. – М., 1958; ⁸Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М., 1982; ⁹Вихованець І.Р. Грамматика української мови: Синтаксис. – К., 1993. – С.116; ¹⁰Вихованець І.Р. Модальність // Українська мова. Енциклопедія. –К., 2000. – С. 338; ¹¹Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. – К., 1994. – С.378; ¹²Артеменко Я.І. Імпресіональні модули людської присутності. Філософсько-культурологічне осмислення. – Автореф. к. філос. н. – Х., 2001; ¹³Лихачев

Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – М., 1979; ¹⁴Спринчак Я.А. Очерк русского исторического синтаксиса (простое предложение). – К., 1960.

Список умовних скорочень назв джерел

Діал. – Діалог albo розмова олександрійського патріарха Мелетія (Пігаса), 1602. – Рукоп. ЦНБ НАН України ім В.І. Вернадського. Ш. 169 П (46).

Спал. – Послання Спалатенського чи Салонітанського архієпископа з пропозицією плану унії церков, поч XVII ст. – Рукоп. ЦНБ НАН України ім В.І. Вернадського. Ш. ДА /П 112.

Г.М. Наєнко, канд. філол. наук

ДО ПЕРЕДІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТИМОЛОГІЇ

Стаття присвячена розгляду особливостей формування прийомів та методів етимологічних досліджень у “Лексиконі” Памва Беринди 1627 р.

The article deals with the features of formation of modes and the methods of etymology researches in “Lexicon” by P.Berynda (1627).

Лінгвістична думка початку ХУП ст. розвивалася в руслі філософських напрямків, генетично залежних від учення стоїків про слово-логос. Згідно з ним, логос – це єдина розумна сила світу, що нерозривно пов’язує активну та пасивну, матеріальну та духовну сторони буття. Це водночас і фізична субстанція, і універсальний логос, розумне одушевлення природи. В основі розробки діалектики знаходилися уявлення про знакову природу слова-логосу, про необхідність відрізняти позначуване і позначаюче. Етимологічні дослідження, яким староукраїнські книжники приділяли значну увагу, базувалися на теорії природного зв’язку між словом і предметом. ¹

Як можуть свідчити тогочасні наукові праці та елементи світоглядних уявлень, зафіксовані писемними джерелами, в центрі уваги вчених перебували процеси мислення та пізнання. Наприклад, словник П.Беринди дає змогу реконструювати основні поняття гносеології як учення про можливості пізнання Бога. Згідно з ним, безпосередньо з процесами мислення пов’язується процес мовлення. Слово ототожнювалося або з душею, або з розумом: **Слово: розправа**